

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fabrik og Bolig

Det industrielle miljø i Danmark 1 • 1986

INDHOLD

Forsiden: Fabrikslængen på Godthåb set fra sydøst ca. 1870, se artiklen overfor.

Om industriel arkæologi og et dansk eksempel herpå
Poul Strømstad 3

English summary 16

Industrisamfund og boligområder. Eksempler på bebyggelses-
historie fra de københavnske forstæder
Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen 17

English summary 27

Arbejdermuseets festsal
Anne-Lise Walsted og Jørgen Høj-Madsen 28

English summary 32

Anmeldelser 33

Noter 39

Medarbejdere 39

HTs museum for sporvogne og busser 40

Statens humanistiske Forskningsråd har støttet udgivelsen
af dette nummer af *Fabrik og Bolig*.

REDAKTION

**Torben Ejlersen (ansvh.), Nationalmuseet, Møllevej 5, 2800 Lyngby.
Tlf. 02-85 14 99. I redaktionen desuden: Ole Hyldtoft, Jacob B. Jensen,
Hans Kofoed, Jørgen Sestoft og Poul Strømstad.**

EKSPEDITION

Hans Kofoed, Skt. Markus Alle 13, 1922 København V.

Selskabet til bevaring af industrimiljøer er stiftet 1979 og har til formål at vække almen interesse for udforskning og dokumentation af industrialismens historie og for bevaring af industrialismens bygninger, anlæg, maskiner, boliger og miljø. Kontingentet er 80 kr. årligt og inkluderer tidsskriftet *Fabrik og Bolig*, der udkommer to gange årligt. Indmeldelse sker ved henvendelse til ekspeditionen.
Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri
ISSN 0106-3324

Om industriel arkæologi og et dansk eksempel herpå

af Poul Strømstad

I de store industrilande har man i en årrække praktiseret industriel arkæologi. Her kan man endnu finde rester af gamle industrianlæg, som på et eller andet tidspunkt er blevet nedlagt, men som ingen har villet ofre kapital eller arbejdskraft på at rydde af vejen. Når maskiner, inventar og andet brugeligt var fjernet, stod resterne øde og tomme tilbage på grunden, og når de havde været udsat for vind og vejr i nogen tid, var der kun ruiner tilbage. Glemselen sænkede sig over de gamle fabrikker og værksteder, og efterhånden var der ingen, der længere huskede noget om deres oprindelse og brug.

Allerede i forrige århundrede var engelske teknik- og industrihistorisk interesserede opmærksomme på, at man burde bevare vigtige materielle vidnesbyrd om den industrielle revolution, som havde gjort England til »verdens værksted«. Det var dog kun få, der forstod betydningen af at bevare dem, og der kom ikke så meget ud af disse bestræbelser. Først efter Den anden Verdenskrig, da genopbygningen og moderniseringen af produktionsapparatet medførte ombygninger og udvidelser af industrianlæg og oprydning i byernes gamle industrikvarterer, opstod der en bred interesse for at undersøge og bevare fortidens industrianlæg.

I mange tilfælde havde man ingen arkivalske oplysninger om anlæggene, og det var derfor nødvendigt at foretage regulære arkæologiske udgravninger for at udrede forholdene. Da undersøgelserne var koncentreret om industrialismens efterladenskaber, heftede man betegnelsen industriel arkæologi på dem. Navngivningen er sikkert sket spontant og uden at Michael Rix, da han i 1955 som den første brugte betegnelsen på tryk,¹ har vidst, at en meningsfælle, portugiseren Sousa Viterbo, havde brugt den allerede i 1896.² Uanset hvordan det nu er gået til, god er betegnelsen ikke, men det er hidtil ikke lykkedes at finde en bedre. Den er da også blevet kaldt en sproglig bastard, som er vildledende og upræcis, men den afspejler meget godt den usikkerhed, der præger denne nye disciplin.

Den industrielle arkæologis afgrænsning

Der er ikke enighed om, hvad man skal henregne til den industrielle arkæologi. Nogen mener f.eks., at den kun bør omfatte den industrielle revolutions efterladenskaber, andre vil gå tilbage til middelalderen, andre endnu længere tilbage, mens atter andre mener, at man bør tage hele udviklingen fra oldtiden med, men til gengæld standse omkring 1800. Det er ikke blot tidsrammen, der er tvivl om. Også indholdet diskuterer man, idet nogle vil lægge vægt på den teknologiske side, mens andre anlægger et bredere syn og hævder, at de materielle levn, som fremdrages ved industri arkæologiske udgravninger, bør bruges som kilder og hjælpemidler til forklaring af sociale, økonomiske, tekniske og kulturelle sider af industrialiseringsprocessen.

I England, hvor den industrielle revolution begyndte, har den industrielle arkæologi opnået universitetsstatus, og man kan tage en master's degree i faget. En af professorerne i faget, industriarkæologen Angus Buchanan, har understreget, at det er vigtigt, at man ikke gør tidsrammerne for snævre, og at man bør lægge vægt på, at den industrielle arkæologis undersøgelsesobjekter er industrimonumenter i videste forstand. Udover at opspore, undersøge, beskrive, registrere og i visse tilfælde bevare industrimonumenter bør man også vurdere deres betydning for og sammenhæng med den sociale, økonomiske og teknologiske udvikling. Et industrimonument er efter hans opfattelse »enhver rest af fortidens industri, spændende fra en neolitisk flintmine til en nu forældet flyvemaskine eller elektronregnemaskine«. ³ Da arkæologer og historikere i forvejen arbejder med de ældre perioder, mener han, at industriarkæologerne ikke behøver at gå længere tilbage end til ca. 1700.

Diskussionen om forskningsområdets afgrænsning er langt fra afsluttet. Her hjemme har spørgsmålet været taget op på et møde mellem historikere og etnologer, uden at man fandt frem til nogen løsning, ligesom det heller ikke lykkedes at finde en bedre betegnelse for denne nye arkæologiske disciplin.

Væveriet Godthåb

Industrialiseringen i Danmark begyndte betydeligt senere end i de førende industrilande, og man skulle derfor tro, at regulære udgravninger efter nu

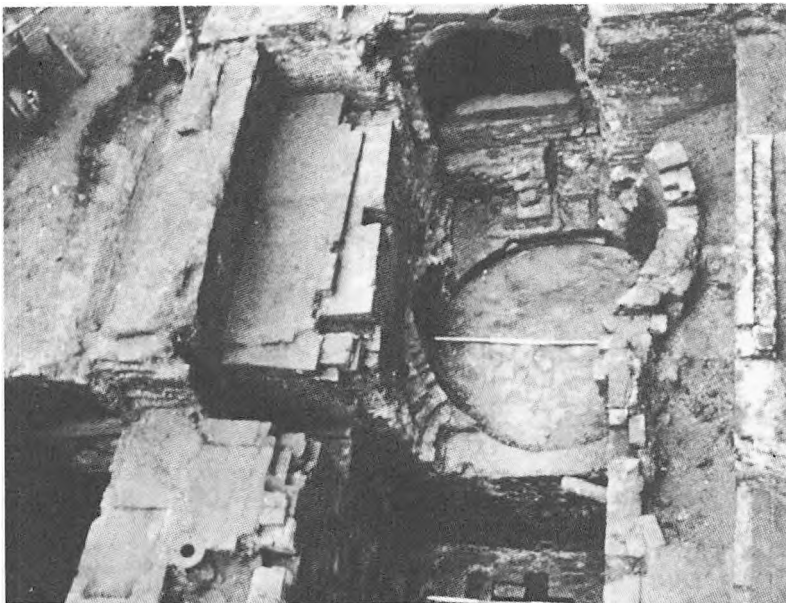

Fig. 1. Et eksempel på engelsk industriel arkæologi: udgravning af fundament fra en dampmaskine. Efter *Industrial Archaeology Review*. Autumn 1985.

forsvundne industrianlæg kun sjældent ville være nødvendige. I al almindelighed kan man da også i vore arkiver, såvel de statslige og kommunale som virksomhedernes, ved hjælp af brandtaksationer, skifter, tegninger, billeder m.m. få mange oplysninger, som kan give en forestilling om en fabriks udseende og indretning, men alligevel vil der være mange oplysninger, som man ikke kan tilvejebringe ad disse veje. For mange anlægs vedkommende eksisterer der kun spredte oplysninger om deres opførelse, indretning og brug, men ved at supplere de skriftlige kilder med arkæologiske undersøgelser kan man nå frem til et langt sikrere og mere detaljeret billede af forholdene. Det forlængst forsvundne væveri Godthåb i Jægersborg Dyrehave nord for København er et eksempel herpå.

Et fabriksanlæg forsvinder

Udgangspunktet for undersøgelsen af Godthåb var et maleri fra 1887 malet af Carsten Hinrichsen og forestillende et idyllisk skovparti med nogle

Fig. 2. Godthåb set fra syd. Maleri af Carsten Hinrichsen 1887.

bygninger i baggrunden. På min forespørgsel om hvad billedet forestillede, kunne ejeren, kunsthandler Paul R. Müller fortælle, at det var væveriet Godthåb, som havde ligget i Jægersborg Dyrehave mellem Stampen og Rådvad. Hans bedstefar, silke- og klædekræmmer A. W. Müller i København, havde opført væveriet i 1840'erne og drev det til sin død i 1873. Se fig. 2.

Ejler Nystrøm skriver i sin bog »Fra Nordsjællands Øresundskyst« fra 1938 s. 577: »Mellem Stampen og Raadvad, lidt nordligere i Skoven, fandtes i det 19. Aarhundredes sidste Halvdel et betydeligt Bomuldsvæveri »Godthaab«, der nu ikke eksisterer mere«. Ved selvsyn på stedet viste det sig, at Nystrøm havde ret, men ikke blot eksisterede væveriet ikke mere, det var end ikke muligt at lokalisere det eller blot finde spor af det. På arealet, hvor bygningerne havde ligget, voksede der nu store bøgetræer, men en svag hulning i terrænet kunne være resterne af den opkørselsvej, der havde ført fra Svenskevejen op til væveriet. Vi måtte konstatere, at et stort fabriksanlæg fra vor tidligste industrialiseringsperiode var forsvundet i løbet af blot 50 år, og at arealet var blevet omdannet til et smukt skovparti,

Fig. 3. Arealet inden undersøgelsen. Fot. 1979.

som ikke røbede, at her havde i en 40–50 år ligget et lille industrisamfund, hvor op mod hundrede mennesker havde boet og arbejdet. Se fig. 3.

Bygningerne opføres

A. W. Müller havde i 1846 fået ca. 2½ tønde land i arvefæste i Jægersborg Hegn⁴, og kort efter opførte han en hovedbygning, hvori han selv skulle bo, og en fabrikslænge til arbejderne, som skulle bo her med deres familier men samtidig arbejde ved vævene, som var opstillet i hver enkelt lejlighed. Herudover byggede Müller en stald, et vognskur og et par mindre bygninger.

En opmåling foretaget den 23. juli 1846 viser arealet med nogle af bygningerne indtegnet, men bygningernes placering på dette kort er ikke den samme som på generalstabskortet fra 1855. Se fig. 4 og 5. Generalstabskortet stemmer derimod overens med brandtaksationerne fra 1848 og 1858. Forklaringen på at bygningerne ikke har samme form og ikke er pla-

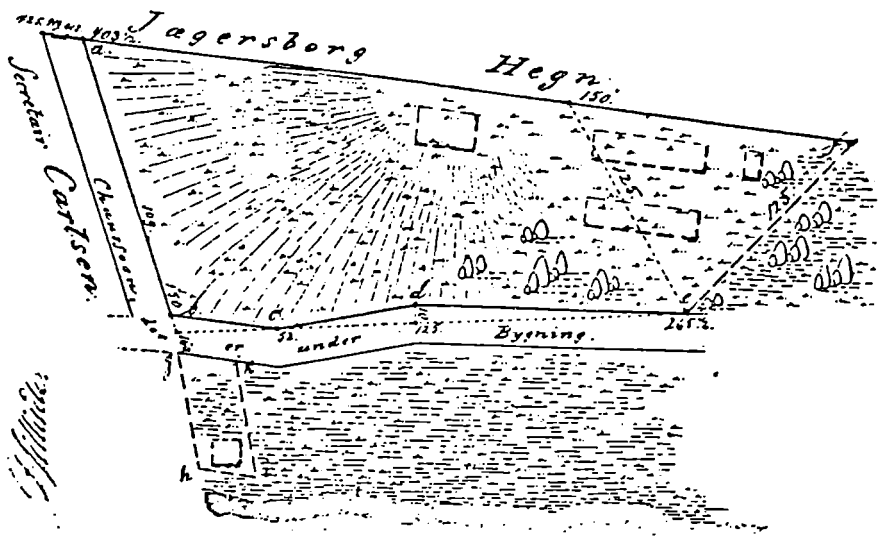

Fig. 4. Opmåling af arealet 1846. Nord opad.

ceret på samme sted på de to kort er formentlig, at kortet fra 1846 viser, hvordan man først havde tænkt sig at placere bygningerne, men at man allerede inden den første brandtaksation blev udfærdiget i 1848 havde ændret planerne. Den første plan har tilsyneladende omfattet et anlæg med to fabrikslænger, men såvel brandtaksationen fra 1848 som kortet fra 1855 viser, at der kun blev opført en fabrikslænge. Taksationen omtaler ganske vist to bygninger, B og C, men forklarer samtidig, at den ene, C, ligger »op til vestre Gavle« af B. Længen var 120 alen lang og 15 alen bred og rummede ialt 16 lejligheder, der var grupperet omkring de fire skorstene, som hver især gav aftræk fra fire køkkener.

Udgravningen

Udover de ovenfor nævnte kilder stod foruden det tidligere omtalte maleri også nogle fotografier fra ca. 1870 til vor rådighed. På dette grundlag lykkedes det at indkredse bygningernes fundamenter, som i mellemtiden var

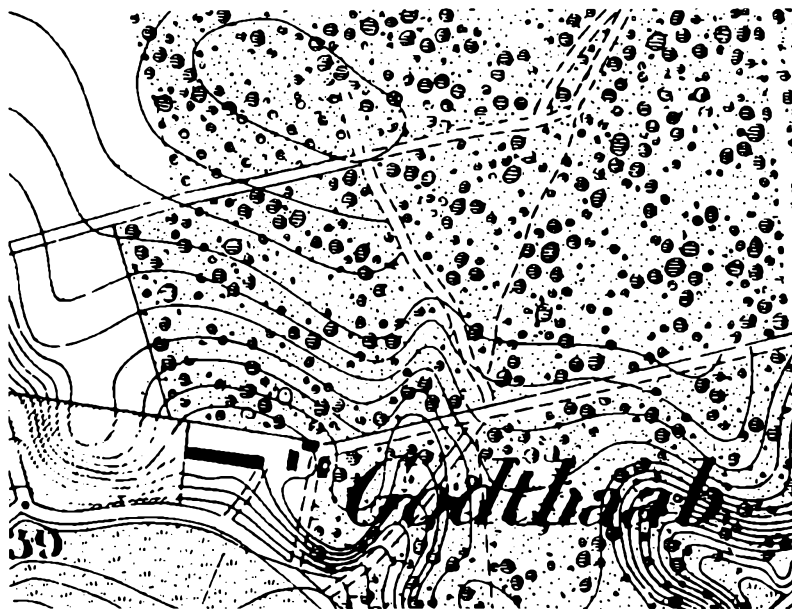

Fig. 5. Generalstabskort fra 1855. Nord opad.

blevet dækket af et 30–40 cm tykt jordlag. Ved hjælp af et stenspyd og en halv snes mindre udgravninger blev oplysningerne om fabrikslængens suppleret med vigtige mål på lejlighederne og en af skorstenene.

Ved at stikke med stenspyddet fra grundens vestske med ca. 20 cm's mellemrum fandt man fabrikslængens fundament. Herefter gravede man ned for at finde fundamentets udstrækning og kom i ca. 25 cm's dybde ned til to syldesten fra længens nordvæg, hul 7. Se planen fig. 6. Derpå gik man videre med spyddet for at finde østgavlen og fandt syldestenene her, hul 5. Ved hjælp af kortet udmålte man længens længde og fandt vestgavlens fundament, hul 12 og 13. Da køkkenerne som nævnt må have ligget fire og fire omkring hver af de fire skorstene, har der været et langsgående skillerum gennem hele længen, og dette skillerum dukkede da også op i vestgavlen, hul 11, og i østgavlen, hul 6. Herefter udgravedes en række syldesten i nordvæggen, hul 9, og hul 10 afslørede skillevæggen mellem to af lejlighederne.

For at finde frem til skorstensfundamentet gravedes derpå i skæringen

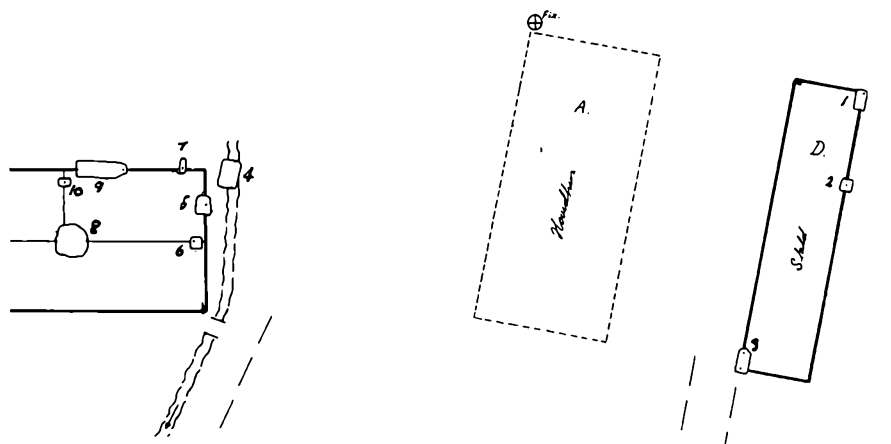
13	Fabrikslængen	
12		
11	C.	B.

Fig. 6. Plan af Godthåb. Bygning B-C er fabrikslængen, A er hovedbygningen, D stalden, E vognskuret, F retraden. Udgravningens fikspunkt er i bygning A's nordvestre hjørne. Tallene angiver udgravningerne. Nord opad. Mål ca. 1:500.

mellem de to skillevægge, hul 8. På tegningen fig. 7 ses en række store syldsten mellem de to fikspunkter foroven og forneden. På denne stenrække stod den langsgående skillevæg, mens de spredt liggende store sten nord og syd for syldstensrækken må være dele af skorstensfundamentet. Murstensrækken, som fra syldstensrækken går mod nord, må være en del af skillevæggen mellem den lejlighed, hvori udgravningerne er foretaget, og lejligheden ved siden af mod vest. Den anden murstensrække, som ligger øst-vest, må være skorstensens nordlige afgrænsning, d.v.s. skorstensens forkant ud imod køkkenet, mens skorstensens østlige afgrænsning markeredes af murstensrækken, der går mod nord fra fikspunktet foroven på tegningen. Ildstedets areal kan på dette grundlag udregnes til ca. 120 cm x ca. 60 cm eller 0,72 m².

Udgravningens oplysninger om lejlighederne

Mens man af de skriftlige kilder, kort og fotografier kan fastslå længens mål og dens ydre udseende, kan den arkæologiske undersøgelse således supplere med detaljer om den enkelte lejligheds indretning. Ifølge taksationen fra 1858 bestod hver enkelt lejlighed af en forstue, to værelser og et

køkken samt et kammer på loftet. Alle lejlighederne har således været ens. Tegningen fig. 9 er en rekonstruktion af længens østlige del. Der er kun en indgang til hver lejlighed. Indgangsdøren fører ind til forstuen, hvor trappen til kammeret på loftet formentlig har været anbragt. Går man fra forstuen gennem døren til venstre, kommer man ud i køkkenet, hvor skorstenen står i hjørnet ind mod de tre lejligheder, hvis køkkenildsteder også har aftræk gennem denne skorsten. Går man ind ad døren til højre fra forstuen, kommer man ind i stuerne. Da brandtaksationen omtaler ialt 16 værelser i de 8 lejligheder i denne halvdel af længen, må hver lejlighed have haft to værelser. I det ene værelse stod en kakkelovn, der må have haft aftræk til køkkenskorstenen. Værelserne havde bræddegulv, gipsloft og limfarvede vægge, mens der var murstensgulv i køkkenerne.

Hovedbygningen A, der som nævnt havde tre lejligheder, lå ifølge taksationen $29\frac{1}{2}$ alen øst for længen B-C, og stalden D $14\frac{1}{2}$ alen øst for hovedbygningen. Denne placering blev for staldens vedkommende konstateret ved stikning og tre udgravninger, hul 1-3, mens forholdene omkring hovedbygningen ikke blev undersøgt nøjere, udover at der ved dens østre og vestre langvæg blev fundet puds, mørtel og murstensbrokker. En sænkning på hovedbygningens grund kan være en rest af den viktualiekælder, der nævnes i taksationen.

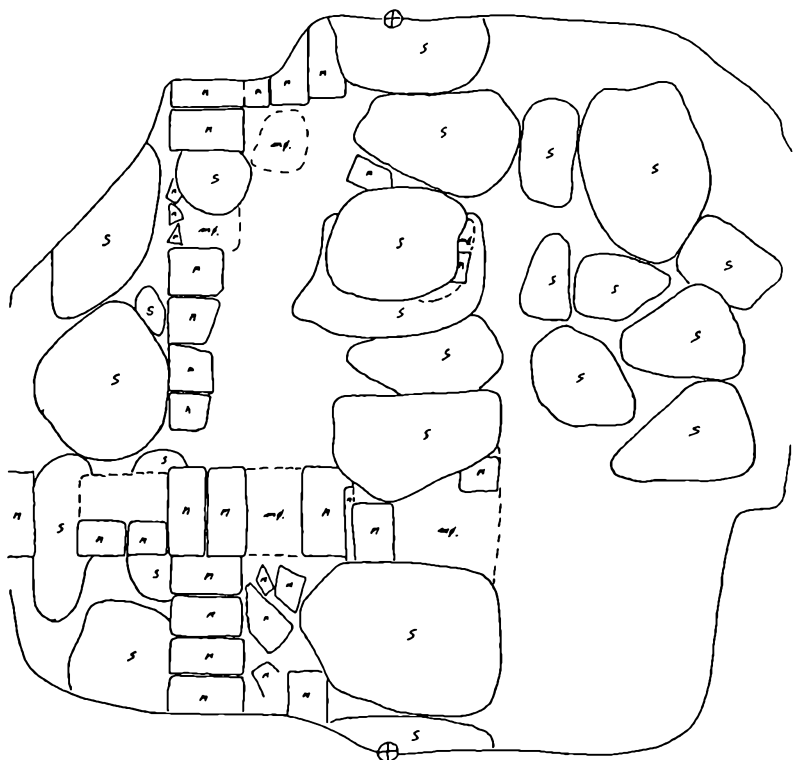

Fig. 7. Hul 8, skorstensfundament. Fikspunkter foroven og forneden ved ⊕. S = syldsten, M = mursten, mø = mørtel. Nord til venstre. Mål 1:20.

På tegningen fig. 6 er med stiplede linier indtegnet den vej, der førte fra Svenskevejen op til Godthåbs gårdsplads. Stigningen er ret kraftig, og for at aflede vandet fra gårdspladsen og forhindre, at det løb ind over eller ned ad vejen, var der parallelt med fabrikslængens østgavl anlagt en åben rende, hul 4, som var foret med store sten. Foruden denne vej var der en anden vej, der fra Svenskevejen førte op til stalden, der lå længst mod øst. I modsætning til den først nævnte vej, der endte på gårdspladsen, gik denne vej videre op ad skråningen og fortsatte ind i skoven mod øst. Der var således også tilkørsel til Godthåb fra denne side.

Fig. 8. Fot. af hul 8, skorstensfundament. Se også fig. 7.

Arbejderne

Folketællingen fra 1850 oplyser, at der da var beskæftiget 13 bomulds-vævere på Godthåb, heraf var de fire ugifte englændere, mens de ni var gift. Ialt boede der 45 personer i længen. I gennemsnit giver det ikke mere end mellem 2 og 3 personer pr. lejlighed. Der har dog ikke været megen plads, idet det største værelse kun har været lidt over fire meter på hver led, og her må væven have stået. I 1860 var beboerantallet 57, og i 1872 beskæftigede man 29 faste arbejdere, der producerede 33.000 alen bomuldstøj.

Om de sanitære forhold kan oplyses, at man fik vand fra en brønd med pumpe, og at der til samtlige beboere var indrettet toiletter i en »Lokums-bygning med fire Latriner«. Denne bygning lå i hjørnet mod øst langt fra beboelseshusene, vel sagtens for at undgå lugtgener, men den lange afstand har nok bevirket, at den ikke er blevet frekventeret så tit.

Efter A. W. Müllers død i 1873 overtog hans søn, O. V. Müller, væveriet, men da produktionen stadigvæk foregik ved håndkraft og derfor ikke

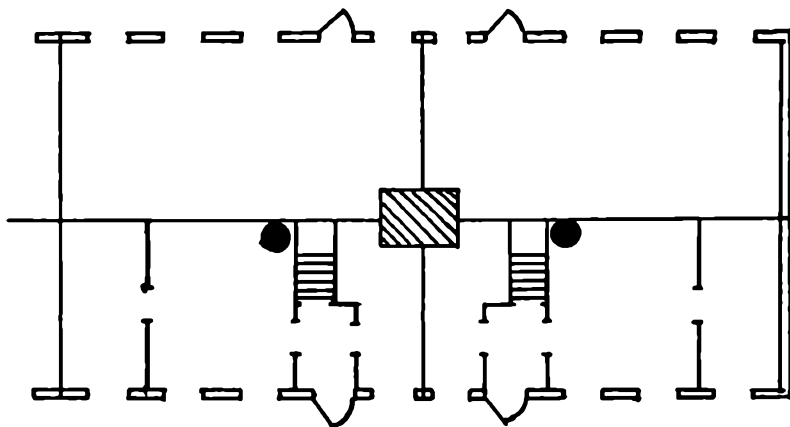

Fig. 9. Rekonstruktionsforsøg af fabrikslængens østlige del. Det skraverede felt er skorstenen, den sorte prik er kakkellovnen. Nord opad. Mål 1:200.

kunne svare sig, og han desuden i 1875 anlagde sit eget dampværeri på Vesterbro i København, ophørte produktionen på Godthåb. En del af arbejderne blev boende. De måtte nu skaffe sig arbejde andetsteds, bl.a. på Stampen og i Rådvad, og arbejdere herfra lejede sig ind på Godthåb. Hovedbygningen søgte man at udleje til sommergæster. I 1878 annonceredes med »smaa Lejligheder i Godthaab ved Raadvad til 6–7 Kr. maanedlig«. Om det var gennem denne annonce eller på anden måde, at professor Carl Henrik Nebelong kom til at bo der, vides ikke, men hans datter, forfatterinden Edith Rode fortæller, at familien boede på Godthåb tre somre.⁵ Det må have været inden 1890, idet bygningerne blev revet ned dette år. Det blev gjort så grundigt, at heller ikke Edith Rode kunne finde dem, da hun henved tredive år senere søgte efter dem. »...jeg prøvede at finde Sporret af den svundne Tid. En enkelt Sten, lidt Ruin af »Godthaab« eller Længen! Men jeg kunde ikke. Jeg kunde ikke engang stedfæste, hvor Ejendommen havde ligget...«

Undersøgelsens resultater

Undersøgelsen af Godthåb blev foretaget i 1979 af stud. mag. Christian Adamsen og stud. mag. Poul Falkenberg Hansen for Nationalmuseets

Fig. 10. Fot. af hul 4, vandrenden.

Industriregistrering. Formålet var at fastlægge Godthåbs beliggenhed og at fastslå om en nødtørftig undersøgelse med få hjælpemidler kunne bidrage med oplysninger, som ikke kunne fremskaffes ad anden vej. Begge dele bekræftedes til fulde. Ved hjælp af undersøgelser med stenspyd og nogle få udgravninger fik vi oplysninger om fabriklængens lejlighedsplanen, således at det var muligt at lave en rekonstruktion af lejlighedsplanen. Desuden fandt vi vandrenden ved længens østgavl, ligesom vi fik afkræftet de oplysninger, som opmålingen fra 1846 gav om bygningernes placering.

Undersøgelsen må betragtes som et forsøg. Ved en grundigere undersøgelse med regulære udgravninger og fladeafdækninger ville man uden tvivl kunne få endnu bedre indblik i forholdene på Godthåb. Selv om man i almindelighed vil kunne få nogenlunde dækkende oplysninger om danske fabrikker og industrianlæg ad arkivalsk vej, vil den industrielle arkæologi i visse tilfælde kunne kaste lys over forhold, som ellers ville henligge i mørke.

Jeg takker Jægersborg skovdistrikt ved statsskovrider Asger Tage-Jensen for tilladelse til at foretage udgravningerne.

Noter:

1. Tidsskriftet The Amateur Historian. 1955.
2. O Archeologo Português, bd. II, 1896, her efter Nabais og Ramos: »Port of Lisbon«, 1985, s. 7.
3. R. A. Buchanan: Industrial Archaeology in Britain. Pelican Books. 1972, s. 20.
4. En del af oplysningerne i det følgende stammer fra Gunnar Sandfeld: Søllerød – som det var engang. 7. samling. Langs Mølleåen. 1980, s. 153–157.
5. Edith Rode: På Rejse i Livet. 1957, s. 7–14.

English summary

An Example of Industrial Archaeology in Denmark

Since The Second World War, Industrial Archaeology has developed into an important historical discipline, which has yielded significant contributions to the exploration of the history of industry in the major industrial countries.

In Denmark, industrialization started so late that it is usually possible to obtain sufficient information about factories and other industrial plants from public and private archives. In many cases, however, industrial archaeology can provide information which cannot be obtained from other sources. The article describes an example of this, the investigation of the textile factory »Godthaab«. This weaving mill was established in Jægersborg Dyrehave, north of Copenhagen in 1846. Eventually, its hand-operated looms could not compete with the looms of steam-powered mills, and for this reason operation was discontinued around 1875. The buildings were demolished in 1890, and the grounds planted with trees. Already in the 1920'ies, the remains were so overgrown that it was impossible to ascertain the location of the plant.

The investigation which was carried out was the first of its kind in Denmark. It was only rudimentary, but it did provide important information about the plan of the factory building etc., and on this basis it has been rendered possible to reconstruct the plans of the workers' flats, which would otherwise not have been feasible.

Industrisamfund og boligområder

Eksempler på bebyggelseshistorie fra de københavnske forstæder

af Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen

Siden 1983 har Københavns Amtsmuseumsråd forestået undersøgelser af amtets nyere kulturhistorie. Artiklens to forfattere har i denne periode udarbejdet to rapporter om forstadsudviklingen, dels på Vestegnen dels på Nordvestegnen, kaldet »Tørveskærseggen«, og er nu i gang med Amager.

Frem til årtierne omkring århundredskiftet var Københavns amt et udpræget landbrugsland med gode afsætningsmuligheder i byen og deraf følgende velstand hos bønderne.

Den voldsomme udvikling, der fulgte derefter, hvor landbrugs- og gartnerlandet i løbet af få årtier blev forvandlet til et for udenforstående næsten ensartet forstadsområde, er meget sparsomt belyst. Det blev derfor denne udvikling, der blev målet for undersøgelsen af den nyere kulturhistorie.

Undersøgelsen har haft meget faste tidsmæssige rammer og har ikke haft ambitioner om at give mere end en generel oversigt over udviklingen. De skriftlige rapporter, der er resultatet af arbejdet, har derfor oversigtspræget, men rummer derudover mere detaljerede beskrivelser af enkeltområder. Det har været forfatternes hensigt med beskrivelsen af disse enkeltområder at opløse forestillingen om det ensartede forstads miljø, og dette kunne gøres ved at fortælle de enkelte kvarteres helt specielle historie. Ved at trække enkeltkvarterer frem og beskrive deres fremkomst og udvikling, giver man dem en historie. Beboere i tilsvarende kvarterer andre steder skulle kunne genkende deres eget kvarters historie i beskrivelsen.

Udgangspunktet for undersøgelserne har været områderne, som de ser ud i dag; det vil sige, at det er de eksisterende kulturspor og deres fremkomst, der beskrives. I det følgende vil vi give nogle eksempler på bebyggelseshistorie hentet fra forskellige steder i det københavnske forstadsområde.

Tiden før forstadsudviklingen

Københavnseggen er meget varieret, både landskabsmæssigt og bebyggelsesmæssigt. Mod vest findes det frugtbare »hedeland«, med store, tæt-

liggende landsbyer og store gårde, mod nordvest et landbrugsland med mange vådområder, skov og mere spredtliggende landsbyer. Mod nord det skovrige område med færre og mindre landsbyer, men med mange lystejeendomme og selvstændige industrisamfund beliggende langs Mølleåen. Disse selvstændige fabrikssamfund har været placeret langs vandløbene, da den tidlige industri brugte vandkraften. Industrierne langs Mølleåen er velkendte, men knapt så velkendt er måske Værløse Flyvestations oprindelse.

Jonstrup klædefabrik

I begyndelsen af 1700-tallet fik franskmænd Fr. Hoffmann kongeligt privilegium på at opføre en klædefabrik i Jonstrup. Hoffmann flyttede fra en tilsvarende fabrik i København, og da han tog sine arbejdere, heraf mange indvandrede tyskere og franskmænd, med til Jonstrup, måtte han samtidig med opførelsen af fabrikken bygge arbejderboliger.

Om dette første industrisamfund fortælles, at fabriksbygningerne havde produktion i underetagen og sovesale for ugifte dugmagere på første sal. Desuden var der opført etageboliger til de gifte arbejdere. I tilknytning til fabrik og boliger fandtes der bl.a. bageri, brænderi og et marketenderi. Dette første fabrikssamfund nedbrændte omkring 1777 og efter branden genopførtes bygningerne, denne gang blev de fleste opført i grundmur i stedet for bindingsværk. Hovedbygningen opført i 1778 blev bygget som et 2-etages landsted omgivet af en park. Allerede før branden havde staten overtaget klædefabrikken, der da havde fået navnet »Den kongelige Uldenmanufaktur«. Produktionen af klæde og kattun ophørte i slutningen af 1700-tallet og fabrikken stod tom indtil 1807, hvor Jonstrup Statsseminarium flyttede hertil fra Blågård.

Ligesom klædefabrikken havde fungeret som et lille samfund for sig, med bryggeri, bageri, og marketenderi, der efterhånden var blevet offentlig kro, blev seminariet et minisamfund. Forbindelsen med den lokale befolkning fortsatte dog, idet husmænd fra den nærmeste omegn fortsat kunne afsætte deres produkter i Jonstrup, nu til lærerfamilier og seminarister, og mange fik i tidens løb beskæftigelse på seminariet, kvinderne rengøringsarbejde, mændene arbejde med dyrkning af de jordlodder, der hørte under seminariet, og som udgjorde en del af lærernes løn.

Efterhånden som elevantallet voksede og kravene til læreruddannelsen

Jonstrup omk. århundredskiftet. Billedet er taget fra Bringevej. Her er seminarium på dette tidspunkt. Billedet giver et indtryk af det lille sluttede samfund, der blev skabt omkring den tidligere klædefabrik. Til venstre i billedet ses den to-etages hovedbygning, opført 1778. I forgrunden ses det såkaldte »Møllehus«, hvor der tidligere var vandmølle, samt en række boliger.

Lokalhistorisk Arkiv, Værløse.

øgedes, blev der bygget nye bygninger. Fra midten af 1800-årene og frem til begyndelsen af 1900 opførtes bl.a. en øvelsesskole, hvor børnene fra de nærliggende landsbyer blev undervist, en to-etages bygning med gymnastiksal og elevværelser foruden bolig til forstanderen, bygninger der alle kan ses i dag. Da Jonstrup Statsseminarium i 1950-erne blev flyttet til Lundtoftesletten blev alle de gamle bygninger overtaget af militæret og brugt til officerskole.

Det præg af sluttet samfund, der karakteriserede Jonstrup fra den gamle klædefabriks tid, blev noget ændret, da Værløselejren blev opført nord for Jonstrup i 1910–12. Det store anlæg med hovedbygning og mange længebygninger, med herregårdsagtigt præg, havde dog samme karakter: et sluttet, men for offentligheden lukket minisamfund.

Med flyvestationens udvidelse i 1950-erne var den tid forbi, da de ansatte var bosat i nær tilknytning til arbejdspladsen. Funktionærerne fra Flyvestation Værløse bosatte sig i de store sociale boligbyggerier i Ballerup eller Skovlunde eller i de nye parcelhuskvarterer i Skovlunde.

Stationsbyerne

Hvor lokaliseringsfaktoren for den tidlige industri var vandløbene, bliver det i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor dampkraften var blevet udbredt, transportvejene, der bestemte industriens placering. Jernbanen til Roskilde åbnedes i 1847 og jernbanen til Frederikssund i 1878. Langs disse to linjer opstod efterhånden flere stationsbyer: Glostrup, Tåstrup, Hedehusene, Ballerup og Måløv.

Stationsbyerne fik deres egen industrielle udvikling. En del industrier flyttede ud fra København og udnyttede således de billige grunde og den billigere arbejdskraft. Andre, mindre industrier, var oplandsbetingede, placeret i stationsbyen for at opfange efterspørgslen fra landbruget og den voksende bybefolkning, og endelig var mange industrier placeret, hvor råstofferne var. De lokale ressourcer kunne komme fra landbruget, som det var tilfældet med f.eks. kaffesurrogatfabrikken Danmark i Tåstrup og FDBs Frøforsyning i Glostrup.

I Hedehusene var industrien baseret på store forekomster af grus og ler. I selve Hedehusene opførtes i 1896 et teglværk, A/S Hedehusene Teglværk med Alexander Foss som bestyrelsesformand. Teglværksproduktionen var i gang til 1966, hvor en del af produktionen blev overført til et nyopført teglværk i Bjæverskov. Ved siden af tegl produceredes kalksten. Allerede i 1909 var der bygget en kalkovn, men først fra omkring 1914 kan man tale om en større produktion af kalk- og sandsten. Aktieselskabet blev delt i 1966, således at teglværket og kalkproduktionen blev adskilt, herefter er der to firmaer: A/S Spændbeton og A/S Hedehusene Teglværk.

På stedet ses i dag resterne af det gamle teglværk, en del af produktionsbygningerne bl.a. ovnene blev revet ned, da Dansk Spændbeton overtog værket. På de tilgrænsende veje ses adskillige arbejderboliger, opført i tilknytning til fabrikkens anlæg i 1896, desuden mange privatopførte arbejderboliger langs Reerslevvej. De fabriksopførte arbejderboliger er hvidkalkede enfamiliehuse med meget lange havelodder, der endnu i dag dyrkes som nyttehaver. Husene på Reerslevvej har for manges vedkommende gennemgået en radikal fornyelse og modernisering, mange har fået småsprossede, buede vinduer.

I Glostrup var der mere blandet industri. Syd for jernbanen lå f.eks. en sæbefabrik, den senere Sunlightfabrik, Glostrup Jernstøberi og FDBs Frøforsyning. Som i mange andre stationsbyer har jernbanen udgjort en skillelinje også i social henseende, således at den »pæne« del af byen med for-

Arbejderboliger bag ved Hedehusene Teglværk opført omk. århundredeskiftet. Indtil i dag har arbejderboligerne ligget for sig selv ud til de åbne marker, men som det ses i baggrunden af billedet, er området i dag ved at blive omdannet til parcelhuskvarter.

Forf. fot.

retninger, købmandsgårde, hotel og villakvarterer ligger på den ene side af jernbanen, mens værksteder og industri med tilstødende arbejderboliger ligger på den anden side af banen.

I Glostrup kan man stadig se dette skel. Syd for banen ses et lille arbejderkvarter med typiske lave beboelseshuse, bygget i røde mursten og med langsiden mod gaden. Kun husene på gadehjørnerne er i to etager, og ofte er der her en købmandsbutik. Ved Kærmindevej ligger resterne af en lille samlet bebyggelse. Her har været 4 to-etages bygninger med hver 4 lejligheder foruden et hjørnehus, også med 4 lejligheder og med butik på hjørnet. De to af beboelseshusene er nu nedrevet, så kvarteret har mistet sit oprindelige, sluttende præg. Husene er bygget i 1905-07 af private byggherrer. På et tidspunkt tilhørte de Paul Bergsøe og Søn, men er nu ejet af kommunen, der påtænker nedrivning.

Forstadsudviklingen

I tiden op til 1. verdenskrig kan man stadig tale om, at landsbyerne og stationsbyerne i Københavns omegn fungerer som selvstændige bysamfund. I mellemkrigstiden begynder den udvikling, der i dag har gjort københavnsområdet til et sammenhængende byområde. Medens boligbyggeriet i de små byer før denne tid var knyttet til de eksisterende erhverv, hvad enten det drejede sig om gartnerier, servicevirksomheder, et stort fængsel eller industri, så blev tendensen i mellemkrigstiden, at boligbyggeriet foregik uafhængigt af, om der var arbejde i nærheden eller ej. Denne udvikling kunne ikke være kommet igang uden de forbedrede veje og transportmidler, først og fremmest cykel og sporvogn.

Mange af de nye kvarterer blev bebygget af byggeforeninger og parcelhusforeninger, der senere blev til grundejerforeninger. De forskellige foreninger stod for køb af jorden, og parcellerne blev fordelt til medlemmerne efter lodtrækning. For nogles vedkommende var det foreningen, der havde fået tegnet og opført husene, medens andre blot stillede tegninger og materialer til rådighed for medlemmerne, der så selv byggede husene. Atter andre byggeforeninger sørgede blot for kloakering, vand og anlæggelse af veje i kvarteret, medens medlemmerne selv opførte og bestemte husenes udseende.

Søtorp-kvarteret i Rødovre

Et eksempel på et af de første byggeforeningskvarterer er Søtorpkvarteret i Rødovre, opført mellem 1904–06. Her havde byggeforeningen »Fremtiden«, stiftet af en gruppe typografer, ansat en arkitekt, V. Westergaard, til at tegne planen for husene. Det drejede sig om hvidkalkede huse med valmtag, indrettet med 3 værelser og køkken i stuen samt et loftsrum. Til husene hørte et vaskehus og et lokum og en ret stor have. Indflytterne i kvarteret var yngre arbejderfamilier med børn, der kom hertil fra små lejligheder på de overbefolkede københavnske brokvarterer.

Søtorp-kvarteret er i dag et stille, hyggeligt villakvarter med blinde veje. Men der er – desværre – ikke mange af husene, der har bevaret deres oprindelige udseende. Om- og tilbygninger, indsættelse af nye vinduer i forskellige stilarter, skalmuring samt frilæggelse af de oprindeligt stakitindhegnede haver fremviser alle mulige variationer på skiftende tiders smag. Det ville være ønskeligt, om blot et par huse måtte forblive uændrede, da det stilmæssigt er meget velproportionerede og tidskarakteristiske huse.

Stationsbygade bag jernbanen i Glostrup, i baggrunden Sunlightfabrikken, der reklamerer med Valo. De fleste af husene er nyistandsatte med nyt tag, store tagvinduer og helglasrunder. Det er dog stadig muligt at få fornemmelse af det lille samfund, der har været her, med butikker på hvert gadehjørne. Forf. fot.

Hus på Dianavej i bebyggelsen Søtorp. Huset er relativt uændret med sine småsprossede vinduer, afvalmede tag og to skorstene. Kvarteret er i dag som helhed under stærk forandring, haverne er blevet frilagt og mange huse har fået skalmure, tilbygninger og nye vinduer. Lokalthistorisk Arkiv, Rødovre.

Et af arkitekt Meulengrachts »typehuse« i selvbyggerkvarteret på Ellekildegårdens jorder i Skovlunde. Dette kvarter er relativt uændret, og kun husenes ensartede udseende fortæller, at dette selvbyggerområde er anderledes end andre. Forf. fot.

Selvbyggerkvarter i Skovlunde

Søtorp var ikke et selvbyggerkvarter, men mange andre var. Nogle var styret, så husene blev ens, andre blev helt individuelle. I Skovlunde finder man et eksempel på et styret selvbyggerområde. Københavns Kommune ejede Ellekildegårdens jorder og traf i 1952, efter at jorden var udstykket i parceller, aftale med arkitekt Meulengracht om at tegne huse til grundene og at føre opsyn med selvbyggerne. Desuden skulle han forestå indkøb af materialer. Arkitekt Meulengracht arbejdede ud fra den idé, at »mange flere danskere skulle bo i eget hus ligesom englænderne«. Han udarbejdede to hus typer, et lille hus på 3 værelser og et lidt større på 3½ værelse, i en enkel, men særpræget bungalow-stil. Ialt blev der bygget 72 ens huse, beliggende på Ellekildevvej og de tilstødende veje: Græsvang, Horsevang, Humlevang og Dyrehegnet. Husene er også i dag letgenkendelige, da der ikke har været mange om- og tilbygninger på dem.

Lysthus fra en hvidovreudstyknings, nu omdannet til helårsbeboelse. Mange af de første huse på de tidlige udstykninger i forstadskommunerne var lysthuse, bygget af forhåndenværende materialer og hurtigt taget i brug som helårsbeboelse. De fleste er nu erstattet af mere solide boliger, men man kan stadig finde mange som dette.

Lokalhistorisk Arkiv, Hvidovre.

De selvgroede villakvarterer

Det mest almindelige i københavnsområdet har dog været de store, selvbyggede og selvgroede villakvarterer, hvor enhver har fulgt sin egen smag og pengepung. Resultatet er blevet en mere charmerende blanding af bungalows, pudsede »stationsbyhuse«, murermestervillaer, foruden mange havehuse, der efterhånden er blevet ombygget til helårshuse.

Sådanne kvarterer findes i alle de københavnske forstæder, lige fra de gamle, som f.eks. Gentofte, de indlemmede områder bl.a. Brønshøj, Valby, Vanløse, Vigerslev og Sundbyerne, der kom under Københavns Kommune i 1901, til de nyere forstæder og forstadskommuner fra Rødovre og Hvidovre til Herlev og Ballerup.

Parti fra Risbjerggaard Alle i Hvidovre, fotograferet omk. 2. verdenskrig. Billedet er et fint eksempel på det selvgroede villakvarter, med den store variation i hustyper og -stil. Idag er kvarteret tilvokset med store frugttræer og hække og de fleste huse har fået tilbygninger.

Lokalhistorisk Arkiv, Hvidovre.

Parcelhuskvarterer og almennyttigt boligbyggeri

Fortsættelsen af mellemkrigstidens selvgroede villaområder blev tressernes voldsomme parcelhuskvarterer med meget ensartede typehuse i få variationer. Det mest karakteristiske i efterkrigstiden har dog været opførelsen af meget store og monotone boligbyggerier. Bygherrerne har været de almennyttige boligselskaber. Ved disse bebyggelser er det ikke blot det ensartede præg, der falder i øjnene, men selve bebyggelsens omfang og dimensioner. Hvor vi, når det drejede sig om villakvarterne, kunne tale om 72 ens huse, så er der her tale om boliger til mange tusinde mennesker.

De her nævnte bebyggelser er få og kortfattede eksempler helt løsrevet fra de enkelte områders historie. I rapporter om forstadsudviklingen i Københavns amt, der udkommer i løbet af 1986, er de enkelte kommuners og egne kulturhistoriske udvikling nærmere belyst.

English summary

Industry and Housing. Examples of the History of Development in the Suburbs of Copenhagen

In 1983, the Copenhagen County Museum Council initiated an investigation into the cultural history of the metropolitan surroundings in recent times. So far, it has resulted in two reports on suburban development north and west of Copenhagen.

These areas were originally decidedly agricultural communities whose produce found a ready market in the nearby capital. In a mere couple of generations, however, farms and market gardens have succumbed to housing and industry. Since this development has only been very scantily elucidated, a project has now been launched beginning with the appearance of the area today. The investigation reveals that in the apparently homogeneous suburbia each section does, after all, have its special background.

The reason for this is that the metropolitan region was very varied with respect to landscape and development. Towards the West there was a fertile tract closely studded with large villages and large farms. Towards the North-West there was agriculture, numerous lakes and streams and scattered villages. Towards the North there was forest, numerous country houses and the industrial community along the River Mølleaa. On the eve of The First World War, the villages and »railway towns« of the metropolitan region still preserved their separate identities. But since then, the region to the West and the North of Copenhagen has developed into a coherent urban area.

The article comprises brief descriptions of industry and housing in the suburbs. Among these are Jonstrup Cloth Mill – later to become an airfield; »railway towns« with vigorous industrial development, based on local raw materials and labour; the building society estate in Rødovre; an estate of d.i.y.-builders' houses in Skovlunde; in addition to ordinary, »self-grown« estates of detached houses and estates characterized by the blocks of flats of non-profitmaking building societies.

Arbejdermuseets festsal

af Anne-Lise Walsted og Jørgen Høj-Madsen

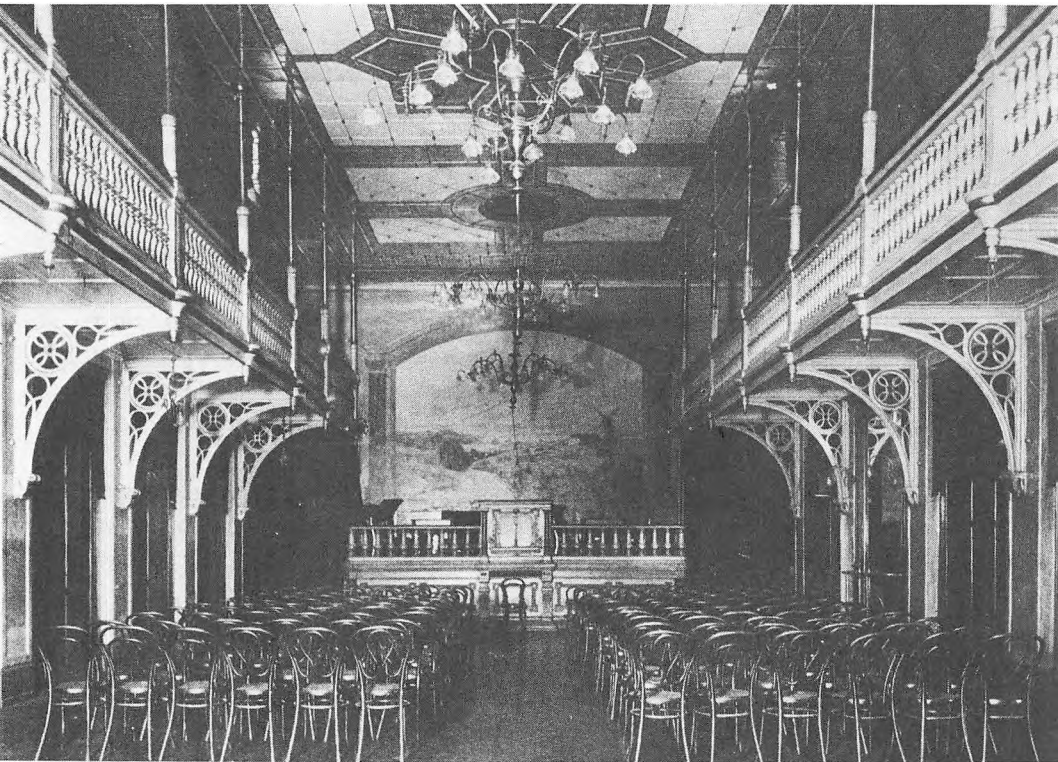
23. april 1879 stod Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade i København færdig. Forud var gået flere år med indsamling af penge blandt arbejderne i byen og et halvt års hektisk aktivitet på byggepladsen på det netop frigivne område mellem Nørrevold og Søerne. Der havde været store problemer med at finde lokaler, hvor de socialistiske arbejdere kunne mødes, men nu stod bygningen klar til at modtage større og mindre fagforeninger, når de skulle holde møde. Der blev ligeledes indrettet kontorer, som blev udlejet til forskellige fagforeninger.

Kernen i hele ejendommen var fra begyndelsen den store festsal, som kunne rumme flere hundrede mennesker. Hovedsagen havde været at få et sted, som var arbejdernes eget, hvor de kunne mødes så frit, som man nu kunne for øvrigheden på det tidspunkt.

Salen var dengang forholdsvis skrabet i sin udformning. Der var gipsloft, malede og dekorerede vægge, oliemalede vinduer og fodpaneler, bræddegulv og en kakkelovn i hver ende af lokalet. Det mest imponerende har været balkonen eller galleriet, som løb langs tre af salens sider. Indgangen lå for enden af salen, og fortsatte man op på balkonetagen, kom man op i den såkaldte entrésal, der havde tøndehvælvet loft med malede dekorationer. I den modsatte ende af salen var der opbygget en orkesterforhøjning.

Det fremgår tydeligt af de førte protokoller og kassebøger, at det har været enorme kraftanstrengelser, der lå bag opførelsen af bygningen. Og i årene derefter skinner det lige så klart igennem, at der for hver forbedring og istandsættelse måtte samles kræfter – og penge. Salen stod ganske vist færdig i 1879, men først to år senere blev den dekoreret færdig. Samtidig blev der på bagvæggen bag orkesterforhøjningen malet et stort billede forestillende et eksotisk landskab med palmer. Knap ti år efter salens indvielse var der råd til en ny tribune og en nødtørftig reparation og maling af væggene.

1891 får salen noget af det udseende, vi kender i dag. Nu er der blevet samlet penge sammen til en sikkert tiltrængt ansigtsløftning efter 12 års flittig brug til møder, generalforsamlinger, koncerter, teater og baller. Salen bliver malet og dekoreret, der opsættes to store spejle, og for at opnå

Arbejdermuseets festsal som den så ud i 1907, da der netop var blevet malet »et dansk landskab« på bagvæggen. Glasloftet er også nyt. Lysekronerne blev i begyndelsen af 1930'rne afløst af moderne PH-lamper.

størst mulig virkning af spejlene anskaffes lampetter, der ophænges på begge sider af spejlene og på væggen overfor. Der var naturligvis gaslys. Lige før århundredskiftet bliver der indlagt centralvarme i stedet for de to kakkelovne, som hidtil havde sørget for opvarmningen. Der må også ofres penge på et messinggelænder foran hvert af de to store spejle – som en beskyttelse af såvel spejle som de dansende under de til tider livlige baller, der fandt sted i salen.

Ti år efter er det atter tid for en større modernisering af salen. 1907 installeres der elektrisk lys, og det dekorerede glasloft opsættes. Salen bliver dekoreret, og på bagvæggen males et nyt stort maleri forestillende »et dansk landskab«.

Restaureringen af festsalen

Da Arbejdermuseet blev stiftet i 1982, overtog det samtidig Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade for her at opbygge de udstillinger, der skal fortælle arbejdernes kulturhistorie. Ejendommen blev fredet i 1983, og det store arbejde med at istandsætte den godt brugte bygning begyndte. Første etape var restaureringen af stueetagens Pio-, Overby- og Borgbjergsal. Museet samarbejdede med arkitekt Michael Freddie, der tilførte indgangsparti og Piosal et moderne udtryk, mens de to andre lokaler blev ført tilbage til det udseende, de havde i begyndelsen af århundredet.

I efteråret 1984 kom turen så til festsalen, og det var de samme samarbejdspartnere, der stod for denne store restaureringsopgave: Arbejdermuseet, Nationalmuseet, Fredningsstyrelsen og arkitekten. Arbejdet blev finansieret af museet, diverse fonds og lån fra Fredningsstyrelsen, ligesom det blev støttet under jobkabelsesordningen.

Nationalmuseets Farvekonservering lagde ud med en farvearkæologisk undersøgelse. Der blev afdækket et halvt hundrede »farvetrapper«, hvor man lag for lag kan se, hvorledes salens vægge, loft, træværk og udsmykning har været lige siden 1879, da den stod nymalet og klar til brug.

Salen var som nævnt uhyre enkel i sit udseende fra begyndelsen. Farven var desuden meget mørk, for ikke at sige dyster. Det mere lyse og muntre udseende, som i dag kendetegner salen, fik den først med de store spejle og med glasloftet. I 1927 blev der bygget en scene, der dels dækkede endevæggens maleri, dels gennemskar loftets dekoration, idet dens forside gik fra gulv til loft. Konservatorerne foretog undersøgelser af vægmaleriet, der yderligere var skjult bag tykke, sortmalede plader. Trods den skade, opsætningen af pladerne havde forvoldt, mente man at kunne fremdrage og restaurere »det danske landskab«.

En sammenholdning af det bygningsarkivalske materiale og den farvearkæologiske undersøgelse gav den største sikkerhed med hensyn til den mest omfattende ændring, salen havde undergået. 1913 var der blevet bygget et siderum og et nyt trappeparti. Herved kunne salen blive udvidet med det tidligere trapperum, det der nu er den bageste del af salen, arealet under balkonen. Væggene blev efter ombygningen malet i en okkergul farve, murpillerne blev marmorerede som cararamarmor, og træværket omkring spejle og vinduer blev ådret som egetræ. Søjlerne på balkonen blev forgyldt, og støbejernsknægtene under balkonen malet med aluminiumsbronz.

På grund af undersøgelsernes nøjagtighed og praktiske forhold som glasloftets udmærkede tilstand og ikke mindst den gennemgribende ændring af festsalens udseende med arealforøgelsen i 1913, blev det besluttet ikke at gå længere tilbage end dette år ved genskabelsen af salens oprindelige udseende. Men spørgsmålet var, om man så skulle give den et »rent« 1913-udseende.

Som allerede anført var festsalen blevet brugt meget flittigt lige fra den første dag til dags dato; det betyder, at en mængde mennesker har mange gode minder fra møder, teateropførelser og fester i Rømersgade. Og i mellemkrigsårene blev salens faciliteter tilpasset tidens krav. Der blev indrettet operatørrum på balkonen, så »Arbejdernes Filmklub« kunne bruge salen som biograf. Der blev opsat en forholdsvis stor scene, hvor »De røde Revyer« og forskellige amatørgrupper såvel som professionelle skuespillere kunne optræde. I begyndelsen af 1930'erne blev der indkøbt tre store PH-lysekroner og tilsvarende lampetter og mindre lamper til afløsning af de mere gammeldags, som havde været i brug siden slutningen af forrige århundrede.

I 1935 opsattes en række trærelieffer over de ligeledes moderne, glatte døre. Disse relieffer, som viser de forskellige fagforeninger, der havde deres gang i huset, blev af afgørende betydning for restaureringsopgaven. Det blev besluttet ikke at føre salen tilbage til dens udseende i 1913, tidspunktet for den store ombygning. Men med enkelte undtagelser viser salen i dag en periode i salens historie, tiden fra 1913 til 1935. Farveholdningen er en blanding af de lyse 1913-farver okker og cararamarmor og tredivernes mørkere umbra og trærelieffernes ligeledes mørke tone. De originale PH-lamper var umiddelbart efter 1945 blevet erstattet af moderne lysstofrør, der var opsat, så de fulgte loftets mønster. Der blev nu lavet kopier af PH-lamperne efter fotos fra 1930'erne. Glasskærmene måtte fremstilles specielt i Tjekoslovakiet for at få dem en anelse gulere end de skærme, der laves i dag. Tanken om at genskabe den ældre belysning, bronzelysekroner, blev opgivet, blandt andet fordi salen skal kunne fungere, som den altid har gjort. Og PHs lamper er stadig de bedste.

Problemet med den både pladmæssigt og synsmæssigt dominerende scene er allerede blevet nævnt. Skulle princippet med at vise en periode og ikke et bestemt tidspunkt have været gennemført helt konsekvent, skulle scenen naturligvis være bevaret. Men festsalen er lige fra 1879 blevet lejet ud til koncerter og teaterforestillinger, og en af ideerne med Arbejdermuse-

ets overtagelse af Arbejdernes Forsamlingsbygning er, at husets traditioner skal fortsætte. Allerede inden festsalens restaurering havde museet lejet den ud til forskellige forestillinger, og erfaringen vist, at man i dag meget nødtødt optræder på en gammeldags »kukasse-scene«. I stedet rykker man ud på gulvet midt blandt publikum. Resultatet af overvejelserne blev, at scenen blev revet ned. I stedet anskaffedes et moderne modulsystem, som kan opfylde fremtidens forhåbentlig mange teatergruppers krav til en scene.

Herved blev der mulighed for at lade bagvæggens maleri komme til sin ret. Det ældste maleri med palmer, som kan ses på fotos, var blevet dækket af puds og maling, inden det næste med »dansk landskab« blev malet i 1907. Senere var dette blevet strøget over med et lag grå maling og endnu senere dækket med bløde plader, som var malet sorte. De havde gjort stor nytte i tidens løb, når der skulle hænges bagdekoration op til en forestilling. Men nu gik Nationalmuseets konservatorer igang med først at sikre det pudslag, maleriet var malet på. Denne fiksering foregik ved, at kasein-lim fortyndet med sprit blev sprøjet ind gennem pladelaget ind til pudset med en injektionssprøjte omkring 100 steder. Først da kunne de sorte plader med forsigtighed tages af. Derefter fortsatte fikseringsarbejdet med injektionssprøjter i arbejdsfelter af frimærkestørrelse; nu gjaldt det ikke pudslaget, men farvelaget som på overfladen fik påklæbet små stykker japanpapir, hvorefter der blev indsprøjet PVA-lim. Først derefter blev den grå maling, som dækkede billedet, fjernet, og motivet blev frisket lidt op.

9. maj 1985 blev festsalen indviet for anden gang med taler, sang og musik. Der var stuvende fuldt, tobaksrøgen bølgede, og hele salen svingede med, da Kurt Ravn efter Oskar Hansen-viser sluttede med »De tre musikanter« med Tobaksarbejdernes Sangkor og gårdmusikanterne »Rendestenens Liljer« som backing-group. Stemningen var helt som i 1879.

English summary

The Festival Hall of the Workers' Museum in Copenhagen

The year 1879 saw the completion of the Workers' Assembly Hall in Copenhagen. The raising of funds for the Hall had taken several years. The site was on the area of the demolished ramparts which had surrounded the City Centre.

The hall was to serve as a venue of the Socialist Labour Movement and to provide offices for a number of trade unions. The hub of the complex was the large festival hall

which could accommodate several hundred people. The workers felt the need for assembling as freely as the authorities of that time would permit.

In its original configuration the festival hall was rather austere, but it did boast a balcony running along three of the walls as well as a platform for the orchestra. The back wall was taken up by a large decoration with an exotic landscape with palms. Eventually, the stoves were superseded by central heating, and gas by electricity. The ceiling received decorated glass panels, and the palm painting was replaced by »a Danish landscape«.

The Hall was used for many years for meetings and festivals. In 1982, it was taken over by the newly established Workers' Museum. A comprehensive restoration scheme was initiated to render the building suitable for museum purposes and meetings. The festival hall was mainly brought back to the configuration it had about 1913, but with due consideration for alterations carried out until about 1935; for instance, the missing Poul Henningsen-lamps of this period have been reproduced.

In 1985, the Festival Hall was inaugurated for the second time, with speeches, workers' songs and music. The mood was a faithful echo of 1879.

Anmeldelser

Poul la Cour Opfinder og højskolemand

H. C. Hansen: *Poul la Cour. Grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser*. Askov Højskoles Forlag, 1985. 516 s., ill. 178 kr.

De fremvoksende græsrodsbevægelser og den stigende interesse for alternative og decentral energiformer har naturligt ført til en fornyet opmærksomhed om Poul la Cours indsats i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. H. C. Hansens store biografi giver et fyldigt og veldokumenteret billede af denne særprægede personlighed.

Forfatterens mål har været en udtømmende biografi af Poul la Cour. I et videre perspektiv er bogen koncentreret om to hovedtemaer. For det første gennem en analyse af Poul la Cours opfindervirksomhed at yde et bidrag til teknologihistorien 1870–1910, og for det andet at belyse la Cours indsats i den danske folkeoplysning gennem hans arbejde som højskolelærer m.v. Inden for begge disse områder giver bogen mange nye og vægtige bidrag, og den har givet forfatteren den naturvidenskabelige doktorgrad ved Århus Universitet. Det dominerende kildemateriale stammer fra det velbevarede arkiv fra Forsøgsmøllen, der kronologisk og tematisk dækker et bredt spektrum af la Cours aktiviteter. H. C. Hansen

har som den første omhyggeligt gennemarbejdet dette meget store materiale. Da la Cour i dag næppe er kendt af en bredere offentlighed, kan der være grund til kort at opridse nogle hoveddata af hans livsløb.

Poul la Cour blev født 1846 på gården Skærsø ved Æbeltoft. Familien var grundtvigiansk og samtidig intellektuelt og moderne indstillet. I 1869 tog han magisterkonferens i fysik med meteorologi som hovedfag ved Københavns Universitet. I de følgende år koncentrerede han sig om meteorologien, fra 1872 til 1878 som underbestyrer ved det nyoprettede Meteorologiske Institut. I forbindelse med sit meteorologiske arbejde havde la Cour allerede i 1871 angivet en metode til måling af skylags højde, og i 1874–76 fulgte to større opfindelser inden for telegrafien, der var et nødvendigt hjælpemiddel for den moderne meteorologi. La Cour kom herved ind på at arbejde med tidens nye energiform elektriciteten, hvis store muligheder virkede fascinerende på mange i datiden og ikke mindst på la Cour. Hans senere opfindervirksomhed var koncentreret om produktion og anvendelse af elektricitet. Begge de to nævnte telegrafiske opfindelser, stemmegaffeltelegrafien og tonehjulet, havde til formål at udnytte det eksisterende telegrafnet bedre ved at tillade, at flere telegrafi-ster samtidigt kunne sende telegrammer på den samme linje. Der kunne derved spares kostbare anlægsudgifter.

Poul la Cour havde oprindeligt satset på at blive den første bestyrer af Meteorologisk Institut, og han befandt sig dårligt ved den mere underordnede stilling. Formentlig også tilskyndet af sin stærkt højskoleorienterede kone tog han derfor mod tilbuddet, da Askov Højskole i 1878 inviterede ham til at introducere naturfagene på højskolen og specielt at medvirke ved den udvidede to-årige uddannelse. La Cour gik med ildhu op i sit nye arbejde og søgte at løse den svære pædagogiske opgave med de tungere naturfag ved at lægge undervisningen historisk an. Udover selve undervisningen og talløse foredrag fik hans virksomhed på dette område især betyd-

ning gennem de meget udbredte populære lærebøger »Historisk Mathematik« (1888) og »Historisk Fysik« (1896–1901), den sidstnævnte skrevet i samarbejde med hans hjælpelærere fra 1890 Jacob Appel. Desuden virkede han i 1880-erne stærkt for indførelsen af den nye svenske gymnastik. Under dette intensive arbejde med at introducere moderne naturvidenskab og teknik og omforme højskoleundervisningen i mere realistisk retning i 1880'erne fandt han kun tid til en enkelt opfindelse, den såkaldte lystelegraf, som var beregnet for skibsfarten, der ikke kunne drage nytte af de eksisterende telegraflinjer.

Da la Cour i 1890 i store træk havde lagt grunden for den naturvidenskabelige islet i højskoleundervisningen og desuden var blevet aflastet ved ansættelsen af Jacob Appel, fik han mulighed for at vende tilbage til opfindergerningen og kaste sig over nye opgaver. Hans opfinderarbejde fik nu et decideret socialt sigte i nær samklang med højskolesagen. Hovedideen var at anvende den moderne teknologi til at udnytte landets rigelige vindkraft og derigennem stimulere den økonomiske udvikling på landet. I 1891 oprettedes den første forsøgsmølle i Askov, og både til denne og til de følgende års eksperimenter blev der givet statsstøtte. Hovedproblemet ved vinden var dens ustadighed. For at sikre det nødvendige jævne træk på den tilkoblede dynamo opfandt han allerede i 1891 den såkaldte »kratostat«, der senere videreudvikledes til det mere simple og stabile »vippeforlag«. Skulle vindkraften få videre økonomisk betydning måtte man imidlertid oplagre energien på en eller anden måde. I første omgang forestillede la Cour sig, at man oplagrede energien ved at lade elektriciteten sænderdele vand i brint og ilt, hvorefter man efter behov kunne udnytte ilt og brint til belysning eller motorbrug. I samarbejde med italieneren Garuti udviklede han forbedrede hydrolyseapparater, og i årene fra 1895 til 1902 fik eleverne den nye teknologi at se i form af knaldgasbelysning på højskolen. Da det imidlertid ikke lykkedes at udvikle en funktionsdygtig eksplosionsmotor, der kunne

gå på knalddgas, opgav han i 1902 dette system. Et forsøg på at løse problemet ved at udvinde carbid på grundlag af kalk og kul, for derefter at putte carbiden i vand og udnytte det derved udviklede acetylen, førte heller ikke til de ønskede praktiske resultater. Hans know-how på disse områder var dog med til at lægge grundlaget for »Dansk Acetylen Gasværk« og for introduktionen af autogen svejsning.

Størst teknisk videnskabelig betydning fik de aerodynamiske forsøg, som la Cour gennemførte i 1896 for at skabe et rationelt teknisk grundlag for konstruktionen af vindmøller. Sammen med nye forsøg i 1899 var de med til at skabe et nyt grundlag for aerodynamikken, og umiddelbart kunne de udnyttes til konstruktion af mere effektive vindmølle typer. Hans såkaldte »idealmølle« var fire gange så effektiv som traditionelle vindmøller. I forlængelse af sine vindmølleeksperimenter søgte la Cour fra 1902 at udbrede kendskabet til vindenergi i de danske landdistrikter. Til dette formål var han den drivende kraft bag det i 1903 oprettede Dansk Vindelekticitets Selskab, der i de følgende fem år var rådgivende ved opførelsen af omkring hundrede små elektricitetsværker i landdistrikterne, hvoraf en tredjedel var baseret på vindkraft. Samtidig indrettedes en elektrikeruddannelse på Askov, der hvert år oplærte omkring 20 nye landlige elektrikere. I en periode var Askov Højskole sammen med Teknologisk Institut i København de eneste steder, hvor der uddannedes elektrikere. La Cour døde i 1908 midt i sit arbejde.

Alle disse temaer behandles detaljeret i bogen. I forbindelse med de enkelte opfindelser får man ikke blot en omhyggelig redegørelse for baggrunden for og indholdet af opfindelserne, men også for la Cours ofte lange og frugtesløse kampe for at sikre sig ophavsret og patentrettigheder i konkurrence med store udenlandske selskaber. Med hensyn til la Cours telegrafiske opfindelser er det H. C. Hansens konklusion, at disse opfindelser lå i luften og blev opdaget af flere samti-

ligt, bl.a. fordi de tilgodeså stærke økonomiske behov i datiden. Mest udførligt behandles la Cours indsats inden for aerodynamikken og vindmølleteknologien, hvor det er forfatterens opfattelse, at den afgørende revolution ikke repræsenteres af de moderne vindpropeller, men af overgangen fra de traditionelle møller til de la courske klapsejlere. Disse forhold underkastes meget kyndige og stringente analyser, der skridt for skridt placerer la Cours indsats nationalt og internationalt. Denne analyse er på et niveau, som traditionelle historikere vil have vanskeligt ved at leve op til, men hvor forfatterens naturvidenskabelige baggrund giver ham de nødvendige forudsætninger. I denne sammenhæng er det iøjnefaldende, at Danmark ikke blot gennem det sidste århundrede har været internationalt fremtrædende inden for aerodynamik og vindmølleteknologi, men at det også er et af de få områder, hvor der foreligger en relativt fylldig dansk teknologihistorisk litteratur, strækkende sig fra Erik Schou over Poul Vinding og Ole Vind til H. C. Hansen. På et enkelt område kunne man dog have ønsket sig en mere specifik vurdering af forfatteren. Det er hans opfattelse, at Danmark bl.a. som følge af la Cour endnu i dag har et forspring på vindkraftområdet, specielt hvad angår de mindre vindmøller. Forfatteren kommer imidlertid ikke nærmere ind på, hvori dette forspring mere præcist består. Efter dagspressen at dømme, giver det sig udtryk ved at de danske vindmøller er mere solide og stabile end de fleste i udlandet, men om dette er en korrekt vurdering, får man ikke svar på i det afsluttende kapitel om la Cour traditionen, der ellers trækker linjerne op til nutiden.

Afhandlingens andet hovedtema er la Cours indsats for populariseringen af den nye teknologi først og fremmest i landbefolkningen. Gennem sin undervisning, sine bøger og arbejdet i forbindelse med Dansk Vindelekticitets Selskab lærte la Cour den danske bonde at sige »du« til teknikken, hvad der på det materielle plan gav sig udslag i, at bønderne ligesom ved andelsmejerierne i 1880'erne selvstændigt tog initiativ til oprettelsen af land-

elektricitetsværker, og derigennem befordrede en tidlig og decentral udvikling af den danske elektrificering.

Forfatterens faglige baggrund og hovedinteresser, der som nævnt i flere henseender giver bogen analytisk vægt og styrke, har imidlertid også sine begrænsninger. I almindelighed bringes der alt for mange og lange citater, og i de ikke tekniske afsnit virker det ofte, som om forfatteren mener, at disse citater kan tale for sig selv. Han har heller ikke søgt at sætte sig nærmere ind i datidens industrihistorie. Redegørelsen for oprettelsen af elektricitetsværker støtter sig således alene på Statistiske Meddelelsers oplysninger fra 1922 om oprettelsesår. Og når det s. 220 fortælles, at der i 1914 var næsten 16.000 virksomheder drevne af dampkraft i Danmark, ville man gerne have set kilden til denne overraskende og forkerte oplysning. På samme side virker det heller ikke overbevisende, når det hævdes, at der i 1890'erne og den første tid efter århundredskiftet blev oprettet dampmøller i byerne, som betød en ny trussel mod de traditionelle mølle-re. Dampmøllerne havde da flere årtier bag sig, selv om de i 1890'erne for alvor begyndte at gå ind på de traditionelle møllers områder. Når forfatteren endvidere s. 153–54 foreslår, at udbredelsen af den svenske gymnastik fra midten af 1880'erne var en tredje væsentlig faktor bag andelsbevægelsens fremvækst, turde det knibe med kronologien. Godt nok var den svenske gymnastik beregnet for begge køn og alle aldre, men det er lidt svært at tro på, at de midaldrende gård- og husmænd, der stod bag andelsmejerierne i 1880'erne, i nævneværdigt omfang har hoppet rundt i forsamlingshusene.

Endelig bringer forfatteren sig selv i vanskeligheder ved at hævde, at formålet er en udtømmende biografi af la Cour. Den største lap-sus i så henseende er ikke, som det nævnes, barndomstiden, det kirkepolitiske arbejde og arbejdet som formand i Nordisk Forening, men den manglende medinddragelse af la Cours kone fra 1882 Christine Marstrand, der bortset fra et billede først kommer til syne ved

la Cours død i 1902. Teksten kunne også forlede læseren til at tro, at la Cour var noget nær barnløs. Faktisk forsøger H. C. Hansen da heller ikke at give en udtømmende biografi, hans hovedærinde er tydeligvis Poul la Cours ind-sats på det tekniske område og inden for folkeoplysningen.

Det er et tegn på den danske højskoles og også den udvidede højskoles levedygtighed, at det stimulerende miljø i Askov, hvor forfatteren er lærer, kan give sig så frugtbare udslag som den foreliggende bog.

Ole Hyldtoft

Salt og brød gør kinden rød

Svend Aage Andersen: *Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870–1940*. Universitetsforlaget i Århus, 1985, 224 s., ill., 145 kr.

Den danske arbejderklassens historie har i mange år været beskrevet gennem arbejderbevægelsens historie. En sådan kobling mellem bevægelse og klasse bevirker, at de mange arbejdere og deres dagligdag skubbes i baggrunden. Det er i stedet for organisationerne og ledernes historie, som toner frem.

Sv. Aa. Andersen har med sin bog om arbejderliv i Århus 1870–1940 valgt at gå den anden vej. Hans perspektiv er historien set »udenfra«. Det er ud fra arbejderens egen virkelighed, og med dem selv som vigtigste kilde, at han søger at belyse arbejderklassens livs- og tænke-måde i Århus. Undersøgelsens bærende kildemateriale er derfor blevet arbejdererindringer og egne interviews med ældre arbejdere. I alt er der benyttet ca. 200 erindringer, hvoraf de 121 stammer fra den indsamling Nationalmuseets 3. afd. påbegyndte i 1951.

Som et supplement og eventuel korrektiv til erindringerne er endvidere anvendt: Folketællinger, festskrifter, protokoller, skønlitteratur, vejvisere m.v.

Blandt historikere er der brugt ikke så lidt energi på at diskutere arbejdererindringerens kildeværdi. Og der er efterhånden også blevet

indsamlet en del. Men den konkrete anvendelse af dem til systematiske undersøgelser har været sparsom.

Det rådes der bod på med denne bog. En af Sv. Aa. Andersens store fortjenester er, at han konsekvent anvender disse kilder, og formår at få så mange væsentlige og interessante oplysninger ud af dem. Begrebet »arbejderklasse« får substans. Bogen er derfor et inspirerende eksempel på, hvordan denne klasses historie også kan skrives.

»Arbejderkultur« er undersøgelsens kodeord. Det anvendes i en meget bred betydning, der gør det identisk med klassens samlede livsmønstre. Fremstillingen når derfor vidt omkring. Hovedkapitlerne har overskrifter som: Arbejdsliv; Arbejderkvarterer og boligforhold; Familie- og hjemmeliv; Fritidsliv og Arbejderens livscyklus. I dem får læseren præsenteret et væld af tidsbilleder, faktuelle oplysninger og småbilleder fra livshistorier. Det giver indblik i: døgnrytmen, relationerne til naboerne, børnearbejdet, mændenes drikkeri, tjenestepigerens arbejdsforhold, den årlige skovtur, skolegangen og meget andet. Hvilket alt sammen bibringer et godt indtryk af de århusianske arbejderes liv.

Det er det beskrivende, som dominerer fremstillingen. Men Sv. Aa. Andersen går også diskuterende til værks. Han har således nogle spændende tolkninger af arbejderens boligkultur og kolonihavefænomenet. Kolonihaven ser han bl.a. som »en vigtig modstandskraft overfor den industrikulturelle fremmedgørelse« (s. 149) og »et forsøg på at realisere en utopi« (s. 148). Mens boligkulturen også forstås som en form for »værdighedskamp« (s. 78).

Sådanne betragtninger ligger langt fra den almindelige opfattelse af, at netop disse to områder viser arbejderklassens tydelige borgerliggørelse.

En af bogens centrale pointer er, at der ikke fandtes én fælles arbejderkultur for hele klassen. Der differentieres derfor mellem tre forskellige arbejderkulturer: Fagarbejderkulturen, som havde sit udspring i håndværks- og

laugstraditionen. Arbejdsmandskulturen, hvis bærere ofte var første-generations arbejdere, der videreførte folkelige kulturtræk fra landet. Og arbejderkvindekulturen, som afspejlede de særlige kønsspecifikke vilkår kvinderne havde.

Denne differentiering giver fremstillingen nogle væsentlige nuancer. Men trods dette, skinner det alligevel igennem, at de erindringer, der fortrinsvis har været til rådighed, er de mandlige faglærte arbejderes. Det er deres livsmønstre, som træder klarest frem. Kvinderne, de ufaglærte fabriksarbejdere og de arbejdsløse er noget i baggrunden. Der er dermed sat grænser for behandlingen af arbejderkulturens forskellige former.

Sv. Aa. Andersen betragter arbejderkultur, som en foranderlig størrelse i stadig udvikling. Han mener derfor, sidst i bogen, at kunne skitsere tre udviklingsfaser for den århusianske arbejderkultur i tiden 1870–1940. 1. Udstødthedsperioden (1870–1894). En tid med miserable kår. Fattigdommen var markant, selvbevidstheden ringe og overskuddet til at gøre noget ved forholdene havde kun de færreste. 2. Politiserings- og bevidstgørelsesperioden (1895–1919). I denne fase skete der en politisk mobilisering med et socialistisk perspektiv. Den samfundsmæssige accept blev bedre. Ligeså med arbejds- og livsvilkårene. 3. Integrationsperioden (1920–1940). Arbejderne overtog i denne periode stadig flere træk fra den almene borgerlige kultur. Klassespecifiteten blev udvandet.

Der er imidlertid et problem forbundet med denne faseudvikling. Læseren gives reelt ikke mulighed for at vurdere, hvorvidt den sidste periode indeholdt en forstærket kulturel integration. Det benyttede erindringsmateriale dækker ikke 1920'erne og 30'erne særlig godt. Og Sv. Aa. Andersen får ikke ved hjælp af andre kilder afhjulpet denne mangel. Behandlingen af disse år er derfor utilstrækkelig, og indtrykket af arbejderlivet er ikke nær så godt, som for årene inden. Det giver bogen en skævhed.

Fremstillingen indeholder heller ikke meget

om den samfundshistorie arbejderkulturen udviklede sig indenfor. Dermed kommer livsmønstrets foranderlighed til at fremstå noget uformidlet. Desuden er der sider af arbejderkulturens konkrete udvikling, som ikke indfanges. For eksempel er forarmelsen under 1. verdenskrig, og den store arbejdsløshed i 20'erne og 30'erne kun sporadisk berørt. Dette var ellers af stor betydning for det liv en væsentlig del af arbejderklassen levede i disse år.

Med Sv. Aa. Andersens bog, der er en bearbejdet udgave af hans licentiatafhandling, er forskningen i dansk arbejderhistorie tilført et nyt og forfriskende pust. Som noget centralt viser den, hvordan ellers utilgængelig viden kan fremdrages, når arbejderne selv bliver en væsentlig kilde til deres egen historie. Ligeledes påvises, hvor vigtigt det er, at have perspektivet »nedenfra« med ved skrivningen af denne klasses historie. Men, den demonstrerer samtidig, at erindringsmaterialet også har sine grænser. Det er ikke derigennem årsagssammenhængene bliver præsenteret.

Det er en bog, der bør finde læsere langt uden for Århus bys grænser. Dens problematik er spændende og rækker vidt – ligeså med indholdet.

Ole Markussen

Transportarbejdere

Asger Uhd Jepsen: *Transport. Arbejdsmandens historie i 100 år, bd. 3*, Forlaget Fremad, Kbh. 1985. 135 s., ill. 188 kr.

Dette tredje bind af arbejdsmandens historie handler om transportarbejderne, d.v.s. kuske, chauffører, lager- og havnearbejdere, skraldemænd, fiskere, mælkedrenge, bybude og svajere. Som i de foregående bind belyses disse gruppers forhold gennem de sidste hundrede år ved hjælp af billeder, erindringer og en forbindende tekst. Udgangspunktet er en beskrivelse af de forskellige arbejdsområder og ændringerne i arbejdspladsernes antal og karak-

ter som følge af den teknologiske udvikling, fra den traditionelle købmandsgård og frem til den moderne containertransport og den automatiserede lagerstyring. Disse beskrivelser af de forskellige typer af arbejdspladser er samtidig bogens stærke side. De indeholder mange væsentlige iagttagelser ikke blot om livet og tonen på de enkelte arbejdspladser, men også om de enkelte gruppers selvopfattelse og holdning til andre arbejdsmænd og andre grupper i samfundet. Desuden behandles udviklingen i organisationsforholdene med et godt blik for transportarbejdernes strategiske betydning ikke mindst i det moderne samfundsmaskineri. Vi får også noget at vide om arbejdsmændenes familieforhold og om den særlige uddannelsesproblematik på dette område. Teksten er veloplagt skrevet, og som i de foregående bind er der gjort meget ud af erindringsstoffet, billedindsamlingen og layoutet. Da der ydermere er skrevet forholdsvis lidt om denne store og fascinerende befolkningsgruppe, er der god grund til at anbefale bogen både til anvendelse i det danske uddannelsessystem og for folk, der er interesseret i nogle væsentlige sider af det danske samfunds udvikling i de sidste 100 år.

Genren er imidlertid ikke uden problemer. Som nævnt i forordet fremstår bogen som en mosaik over en del af transportarbejdernes hverdag gennem de sidste 100 år, og det kalejdoskopske fremmes yderligere gennem de mange billeder og erindringsudpluk. Selv for en trænet læser kan det være vanskeligt at holde sammen på bogen. Ideelt set fordrer genren, at området er grundigt gennemarbejdet i forvejen, hvad der imidlertid ikke har været mulighed for. Blandt andet som følge heraf virker flere af kapitlerne lidt tilfældigt sammenbragte, ligesom de ofte slutter noget brat og uforløste. Forfatteren har også en tendens til at komme med flotte og hurtige udsagn, og undertiden bliver fremstillingen helt panegyrisk. Afslutningen har karakter af et ukritisk sammendrag af SIDs moderne program. Fagligt virker det heller ikke overbevisende, at forfatteren i indledningen karakteriserer trans-

portarbejdet som »usynlige tjenester«, fordi han mener, at arbejdet ikke efterlader sig synlige resultater. Denne form for ordleg er at forplumre begreberne. Trods disse svagheder er bogen ikke overfladisk, og den sammenbindende tekst heller ikke. Der er al mulig grund til at glæde sig over det begyndende samar-

bejde mellem fagbevægelsen og hel- og halvprofessionelle historikere. Imidlertid behøvede hverken læseligheden eller solidariteten at lide skade ved en lidt mere kritisk og gennemarbejdet fremstilling.

Ole Hyldtoft

Noter

Flyvemuseum i Billund

Danmarks Flyvemuseum kommer alligevel ikke til at ligge på Vestmager i tilknytning til Bellacenter, men i Billund, umiddelbart op til lufthavnen og til Legoland.

Det er tilsagnet om en donation på en halv snes millioner fra Kirkbi-fonden (Lego), der har fået bestyrelse og repræsentantskab til at vælge denne placering, idet pengene var øremærket til et museum i Jylland. Til den københavnske løsning kunne man kun samle tilsagn om ca. 5 mio., mens der ifølge oplysninger fra Flyvemuseets Venner er stillet 24 mio. kr. til rådighed til Billund museet. Endvidere har Billund kommune skænket byggegrund til museet.

I første omgang opføres dog en stor depotbygning, formentlig på selve lufthavnsområdet, så man kan få flyene under tag. Mange af de designede museumsfly opbevares idag i det fri eller under dårlige forhold. Den håber man at have færdig inden årets udgang, hvorefter selve museet ikke påregnes åbnet før i 1988.

Det er hensigten at anlægge en græsbane i tilslutning til museet, således at mindre fly kan starte og lande umiddelbart ved siden af det, og der kan laves opvisninger og præsentationer af luftdygtige veteranfly.

Hans Kofoed

Besøg på F.L. Smidths Maskinfabrik

14. januar 1986 havde Selskabet til bevaring af industrimiljøer lejlighed til at se maskinfabrikken på Gl. Køge Landevej. Kyndig guide var Dam Ottesen, tidligere ansat i firmaet.

Fabrikken, som fremstiller cementmaskineri, blev etableret i 1898. Oprindeligt hørte et jernstøberi til virksomheden, hvor den videre produktion af roterovne m.m. foregik – og stadig foregår – i haller rejst i jernbindingsværk med løbekraner og talrige drejebænke. Her forarbejdes bl.a. meterstore metalemner til tandhjul til roterovne – præcist og delikat som var det dele til armbåndsurre eller videnskabelige måleinstrumenter.

Red.

Medarbejdere

Ena Hvidberg, mag. art., Københavns Amtsmuseumsråd.

Ole Hyldtoft, lektor, dr. phil., Københavns Universitet.

Jørgen Høj-Madsen, konservator, Nationalmuseet.

Hannelene Toft Jensen, cand. mag., Københavns Amtsmuseumsråd.

Ole Markussen, kandidatstipendiat, Roskilde Universitetscenter.

Poul Strømstad, museumsinspektør, Nationalmuseet.

Anne-Lise Walsted, mag. art., Arbejdermuseet, København.

HTs museum for sporvogne og busser

Bus årgang 1933 fra fabrikken »Triangel« i Odense. Bussen er udstillet på HT-museet.

København er en af de første byer i Europa, som fik en kollektiv trafik i moderne forstand. Spændende træk fra over hundrede og tyve års historie med hestesporvogne og -busser, dampsporvogne og elektriske sporvogne og de første motorbusser kan i dag opleves i billeder i gamle blade og bøger.

Heldigvis kan man også møde fortiden mere håndgribeligt. Forudseende medarbejdere i datidens Københavnske trafikselskaber sørgede nemlig allerede fra århundredets begyndelse for, at ikke alt gammelt materiel blot blev kasseret og brændt. Klenodier som »Hønen« fra 1880 og »De Dion Bouton«-bussen fra 1913 eksisterer endnu sammen med andre velbevarede vogntyper fra forskellige perioder.

Dem var der mulighed for at se i Københavns gader ved forskellige lejligheder ved kavalcader i 1960'erne og 70'erne, senest i 1972, da sporvognsdriften ophørte i København.

Med sporene forsvandt også muligheden for at vise de gamle vogne – i hvert fald de skinnebundne – på denne måde. Siden har samlingen af museumsvogne stået i en remise, hvor de af praktiske grunde ikke kunne vises for et interesseret publikum.

Der er i vore dage en stigende interesse for at møde »fortidens vidner«. Det er derfor glædeligt, at HT, som siden 1974 har haft ansvaret for de gamle sporvogne og busser, nu har fået en mulighed for at vise dem og andre effekter fra en svunden tid frem for de forhåbentlig mange interesserede.

Museet på busanlægget på Islevdalvej er vel ikke stort af omfang, men det rummer nogle af de ældste og bedst bevarede sporvogne og busser i verden – alle vogne, som hører København til.

Museets adresse er Islevdalvej 119, 2610 Rødovre. Der er åbent hver onsdag og lørdag mellem kl. 10 og 16.